

ОСОБА У КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ

*Віктор Савченко
(Одеса)*

Маловідомі факти з біографії С. Шварцбарда (до історії співробітництва з органами державної безпеки СРСР)

Savchenko V. The unknown facts of Shvartsbard's biography (to the history of cooperation with State Security of the USSR).

The article is dedicated to the analysis of unknown facts of Shvartsbard's biography about his cooperation with State Security of the USSR.

Особа Соломона (Самуїла-Шльоми) Шварцбарда, убивці лідера Української Народної Республіки Симона Петлюри, була у центрі уваги вітчизняних істориків та правознавців. Адже загибель С. Петлюри корінним чином змінила ситуацію в українських емігрантських колах другої половини 1920-х рр.

Слід констатувати, що за останні десятиліття ані вітчизняні, ані зарубіжні історики не знайшли нічого нового про загадкового С. Шварцбарда¹. На нашу думку, саме в одеському періоді біографії терориста криється відповідь на важливі питання: чи був єврей-годинникар агентом більшовицької таємної поліції та військової

розвідки, чи було вбивство С. Петлюри першим актом політичного тероризму радянських спецслужб?

Історія життя С. Шварцбарда тиражована в десятках книг і статей, однак автори поважних видань уникають темних місць його біографії, не звертаючи уваги на суперечності та неточності у розповідях і свідченнях відомого терориста. Метою статті є висвітлення окремих епізодів біографії С. Шварцбарда, характеристика його найближчого оточення, вивчення подій, пов'язаних із його діяльністю на Одещині.

За версією «Єврейської енциклопедії» він народився в Ізмаїлі Бессарабської губернії в 1886 р. і звали його Шулем-Шмил Шварцбард (далі у статті вказується більш поширена форма — С. Шварцбард). Але існують свідчення, що С. Шварцбард народився не в Ізмаїлі, а у Балті (за документами Балтської управи — у 1891 р.). Сам же С. Шварцбард в одному з інтерв'ю стверджував, що він народився у Смоленську.

Відомо, що коли родина Шварцбардів мешкала у Балті, де майбутній терорист навчався у хедері, а під час погромів 1905 р. разом із батьком брав участь в єврейській самообороні. Розтиражована біографія С. Шварцбарда твердить, що він «проводив соціалістичну агітацію в єврейських робітничих колах, був виданий владі і заарештований, однак утік із в'язниці»². Газета «Хайнт» («Сьогодні»), що видавалася у Варшаві, на початку червня 1926 р. повідомляла, що С. Шварцбард у 17 років був заарештований і просидів у в'язниці до 17 жовтня 1905 р. за участь у «революційній організації»³.

Відомо, що в 1907–1909 рр. С. Шварцбард познайомився з ідеологією анархізму й був знаний як активіст анархістського руху. У цей час він емігрував із Російської імперії і мандрував Румунією, Швейцарією, Італією, Австро-Угорщиною (Чернівці, Львів, Відень, Будапешт). У Відні С. Шварцбард був заарештований за участь в «експропріації» за завданням місцевої анархістської групи. Переїхавши до Будапешта, він проживав за фальшивим паспортом. Поліція з'ясувала факт підробки документів і його депортували із країни. Згодом мешкав у Франції. Із початком Першої

¹ Див., напр.: *Михальчук В.* Вбивство С. Петлюри // Укр. істор. журн. – 1997. – № 2. – С. 111–125; *Шаповала Ю.* Вбивство Симона Петлюри: нова інформація для роздумів // Симон Петлюра у контексті українських національно-визвольних змагань. – Фастів, 1999. – С. 69–79; *Литвин С.* Суд історії. Симон Петлюра і петлюріана. – К., 2001. – 640 с.

² Краткая еврейская энциклопедия (*далі* – КЕЭ). – Т. 10. – Иерусалим, 2001. – Кол. 119–120.

³ Див.: *Гончарок М.* «Пепел наших костров». Очерки истории еврейского анархистского движения (идиш-анархизм). – Иерусалим, 1998 (www.avtonom.org/lib/theory/goncharok/idish-anarchism7.html).

світової війни Шварцбард пішов добровольцем в Іноземний легіон французької армії, зазнав важкого поранення і був комісований⁴.

Але «офіційна» біографія С. Шварцбарда вкрай плутана та викликає багато запитань. Діяльність його «у робітничому гуртку» невідома, в архівах поки що не знайдено документів справи С. Шварцбарда 1905, 1906 або 1907 рр. Вірогідно, він налагодив зв'язки з одеськими анархістами-терористами (у Балті в 1905 р. анархістських гуртків не існувало) і вже анархістом переїхав до Чернівців, де існувала база одеських та катеринославських анархістів, що тримали «вікна» на кордоні з Австро-Угорщиною.

Стосовно перебування С. Шварцбарда в Україні в 1917–1920 рр. існує ще більше розбіжностей. В «Єврейській енциклопедії» йдеться, що він «як перекладач у складі французької військової делегації прибув в Одесу»⁵. У «Вікіпедії» зазначено, що у серпні 1917 р. С. Шварцбард «разом із дружиною повернувся до Росії»⁶.

Викликає сумніви твердження, що французька військова делегація могла надати можливість дружині простого військового перекладача переїхати під час війни із Франції до Одеси, до того ж, С. Шварцбард уже не перебував на військовій службі. Є підстави вважати, що С. Шварцбард повернувся не до Одеси, і не у серпні 1917 р. Його затримали французькі військові у вересні 1917 р. на борту судна «Мельбурн», яке з військовим вантажем на борту прямувало із Франції до Архангельська. Він, нібито, вів комуністичну агітацію серед пасажирів і військовиків країн Антанти. В Архангельську заарештованого передали місцевій владі, якій уже було не до нього, і «француз» С. Шварцбард опиняється в революційному Петрограді, де він «із головою порине у жовтневі події»⁷.

Енциклопедія твердить, що С. Шварцбард «узяв участь в організації загонів Червоної гвардії» в Одесі. Зауважимо, хіба міг військовий перекладач, що прибув із Франції, займатися політичною діяльністю, спрямованою на руйнацію союзника країн Антанти. Нагадаємо, адже у цей час ще тривала Перша світова війна і Франція вимагала від Росії продовження участі в ній. Одеська Червона гвардія опинилася під впливом більшовиків, анархістів та лівих есерів. Документи про ті події не раз передруковувалися за радян-

⁴ КЕЭ. – Т. 10. – Кол. 119–120.

⁵ Там же.

⁶ <http://ru.wikipedia.org/wiki/Шварцбард>, Самуїл Исаакович або http://uk.wikipedia.org/wiki/Шварцбард_Самуїл_Шльома

⁷ Литвин С. Суд історії. Симон Петлюра і петлюріана. – С. 499.

ських часів, але інформація про організатора Червоної гвардії на прізвище «Шварцбард» у них відсутня. Також досі не знайдено списків анархістської Чорної гвардії, що діяла в Одесі у січні 1918 р. Усе це ставить під великий сумнів діяльність С. Шварцбарда у французьких військових структурах в Одесі та його участь в організації Червоної гвардії. С. Шварцбард прибув до Одеси у листопаді–грудні 1917 р., тобто приїхав до міста вже з більшовицького Петрограду.

Наприкінці 1917 р. в Одесі існувала велика кількість анархістських об'єднань, які без вагань прийняли б у свої лави «ветерана» анархістського руху С. Шварцбарда. Це, наприклад, Одеська федерація анархістів (де керували анархісти-комуністи, федерація мала свій виконком з 60 осіб), Вільний робітничий союз анархістів-синдикалістів, анархісти-індивідуалісти, Південноросійська група незалежних анархістів, Союз моряків-анархістів торговельного флоту, Група анархістів заводу Попова, Союз шкіроробів-анархістів, Союз анархістів-безробітних, Група анархістів заводу «Анатра», Група анархістів району Пересип, Група анархістів-обдералістів, Група анархістів «Чорний прапор», Союз із поширення анархічної літератури, Бойова дружина анархістів, загони анархістів «Чорна гвардія», «Правда», «Залізний загін», Перший летючий загін анархістів-терористів тощо⁸.

Джерела дають підстави стверджувати, що С. Шварцбард «у грудні 1917 р. – січні 1918 р. воював із більшовиками проти українських “гайдамаків”, а в лютому–березні 1918 р. — проти німців і австрійців у районі Тирасполя»⁹.

Дійсно, під Тирасполем діяла 3-тя Особлива революційна армія (інколи Одеська армія) лівого есера П. Лазарева, у складі якої були й анархістські загони. Командні посади тут займали лівий есер Я. Блюмкін (начштабу) та анархіст М. Вінницький (лідер злочинного світу Одеси «Япончик»).

Дослідники зазначали, що С. Шварцбард у 1918 р. «працював годинником у Балті, але у січні 1919 р. в Одесі вступив до Червоної армії, до середини 1920 р. перебував у складі бригади Г. Котовського і брав участь у бойових діях».

Із подібним твердженням важко погодитися, оскільки С. Шварцбард аж ніяк не міг у січні 1919 р. в Одесі стати червоноармійцем.

⁸ Савченко В. Анархисты Одессы в эпоху революции и гражданской войны // Юго-Запад. Одессика. – 2007. – № 3. – С. 73, 75.

⁹ КЕЭ. – Т. 10. – Кол. 119–120.

Місто з грудня 1918 р. до квітня 1919 р. було під владою маріонеткового режиму білогвардійського генерала Гришина-Алмазова та французьких інтервентів. Спростування вимагає і той факт, що до середини 1920 р. С. Шварцбард перебував у бригаді Г. Котовського, адже зазначене військове формування лише в лютому 1920 р. опинилося в районі Одеси. До того ж, списки бійців бригади/дивізії Г. Котовського загальновідомі і там не виявлено прізвища С. Шварцбарда. Напевно, згадка про Г. Котовського з'явилася у біографії вбивці Симона Петлюри за рік до паризької трагедії. Тоді під Одесою був застрелений Г. Котовський. Ця подія вочевидь вразила С. Шварцбарда і він вніс сюжет із «бригадою Котовського» до «автобіографії». Можливо, сам С. Шварцбард десь із тиждень перебував у частині, що відступала разом із бригадою Г. Котовського. Водночас на суді він твердив, що у Червоній армії не служив¹⁰. Також відомо, що С. Шварцбард очолював загін інтернаціоналістів (90 осіб), що у серпні 1919 р. підпорядковувалася Г. Котовському¹¹.

«Єврейська енциклопедія» твердить, що С. Шварцбард до травня 1919 р. працював у місцевих органах радянської влади, якийсь час був годинником, потім брав участь у придушенні повстання отамана Григор'єва. Інтервенти й білогвардійці були вигнані з Одеси тільки 6 квітня 1919 р., тож можна припустити, що він «працював в органах» близько місяця, адже повстання отамана Григор'єва розпочалося 8 травня 1919 р.

Анархісти засудили виступ отамана і сформували кілька загонів. Скоріш за все, анархіст С. Шварцбард міг опинитися у загоні М. Вінницького («Япончика»), матроса А. Железнякова та І. Улановського, якому влада віддала наказ сформувати анархістський батальйон для дій на григор'євському фронті. Не викликає сумнівів, що С. Шварцбард у 1917–1920 рр. був добре знайомий як з «Япончиком», так і з відомим одеським анархістським лідером, якого звали «Альоша», «товариш Буланов» або «товариш Олександр Улановський»¹².

¹⁰ Найбільш повний звіт про процес С. Шварцбарда, що проходив у 1926–1927 рр., можна знайти у російськомовній пресі, у газеті руху сіоністів-ревізіоністів «Рассвет» (Париж).

¹¹ Литвин С. Суд історії. Симон Петлюра і петлюріана. – С. 499.

¹² Ізраїль Улановський (справжнє прізвище Хайкевич; народився у 1891 г., за різними даними, у Кишиневі, Керчі або в Одесі) з 1907 р. був членом Південноросійської федерації анархістів. У 1909 р. заареш-

Звернемо увагу на свідчення єврейського публіциста С. Цванга:

«Мої батьки були свідками погрому, що його провели петлюрівські бандити в 1919 р. в Балті. Мати розповідала, що як тільки петлюрівці пішли з міста, залишивши на центральній площі гору трупів, Самуїл Шварцбард — керівник групи самооборони — попросив мого батька зробити фотознімки для паризької газети. ... Фотозвинування не-обхідне було Шварцбарду для своєї чергової статті»¹³.

Подібні твердження далекі від об'єктивності. Погром у Балті у середині травні 1919 р. ніякого відношення до «петлюрівців» (військ УНР) не мав. Розправа над євреями відбулася в той час, коли в Балті майорили червоні прапори, а війська УНР Симона Петлюри перебували аж за 200 км від Балти. Таким чином, звинувачувати Армію УНР у травневому 1919 р. погромі у Балті безглуздо. На паризькому процесі 1927 р. адвокат С. Шварцбарда твердив, що в погромах, які проводилися «регулярними українськими частинами», загинули 15 близьких родичів С. Шварцбарда. Проте якраз регулярних частин Армії УНР у районі Балти, де мешкали родичі С. Шварцбарда, у травні 1919 р. і не було.

Про «бойовий шлях» С. Шварцбарда «Єврейська енциклопедія» твердить:

«У червні 1919 р. Шварцбард вступив до інтернаціональної дивізії, що воювала проти військ української Директорії. У дивізії проходили службу євреї Одеси й Бессарабії, а також колишні військовополонені німецької й австрійської армій (також здебільшого євреї) і китайці».

Що це за інтернаціональна дивізія — не вказувалося. Відомо, що інтернаціональні частини на Півдні України радянська влада використовувала як каральні загоны для придушення селянських заворушень (зокрема, повстання німецьких та болгарських колоністів під Одесою в липні–серпні 1919 р.). Загін китайців в одеській НК виконував суто каральні функції. Якраз у такому загоні, що

тований і засланий на чотири роки до Сибіру, але за два роки втік і проживав у Франції та Німеччині. У 1918–1919 рр. разом зі С. Шварцбардом бере участь в одеському анархічному підпіллі. Із 1921 р. радянський агент, працює до 1924 р. у Німеччині, у структурах Профінтерну, був організатором клубу Міжнародного союзу моряків і робітників портів. Із 1928 р. резидент ГРУ у Німеччині, Данії. У 1935 р. данська поліція заарештувала Улановського і ще 14 співробітників радянської розвідки та місцевих завербованих агентів (див.: Колпакиди А., Прохоров Д. Імперія ГРУ. – Т. 2. – М., 2000. – С. 422).

¹³ Див. сайт Семена Цванга (www.zvang.ru/article/balta/narodnyi_mctitel.htm).

«допомагав» одеським чекістам, С. Шварцбард і міг стати «особливо цінним» співробітником (знав німецьку та французьку мови). Також С. Шварцбард міг служити у 1-му інтернаціональному полку особливого призначення при штабі 3-ї Української радянської армії. Він був сформований із чехів, угорців, німців і мав розгорнутися в Інтердивізію, яка, проте, так і не була сформована через захоплення Півдня України російськими білогвардійцями генерала Денікіна¹⁴.

Наприкінці серпня 1919 р. всі з'єднання інтернаціоналістів Одещини та Миколаївщини ввійшли до складу Південної групи більшовицьких військ начдива І. Якіра, яка через район, зайнятий махновцями, і фронт військ УНР намагалася пробитися у північному напрямку, на Київ. В «Єврейській енциклопедії» йдеться:

«У вересні (1919 р. — *В. С.*) батальйон, в якому служив Шварцбард, був розбитий. Шварцбард переїхав до Одеси, що на той час була зайнята Добровольчою армією».

Очевидно, якась частина інтернаціоналістів, у тому числі й С. Шварцбард, відступала разом із бригадою Г. Котовського, що входила до 45-ї стрілецької дивізії Червоної армії під командуванням І. Якіра. Частина дивізії від Одеси пробивалася на північ, у напрямку Житомира й Києва. У перших числах вересня 1919 р. поблизу Кодими вони були атаковані військами УНР. Кинувши бронепотяги і пересівши на вози, червоні почали рухатися у напрямку на Ольгопіль і Бершадь¹⁵. Відомо, що тоді частина Г. Котовського була оточена військами УНР. Імовірно, саме під час цього розгрому С. Шварцбард і відірвався від більшовицьких загонів.

У вересні 1919 – лютому 1920 рр. він жив в Одесі, активно співпрацюючи з анархістами. Серед діячів червоного підпілля його ім'я не значиться. Звернімося до свідчень анархістів — товаришів С. Шварцбарда по підпільній роботі в Одесі. Так, С. Шахворостов¹⁶

¹⁴ Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. – К., 1987. – С. 226.

¹⁵ Маланюк Є. Уривки зі спогадів. – К., 2004. – С. 540.

¹⁶ Анархіст-комуніст *Степан Шахворостов* до революції чотири рази заарештовувався поліцією, перебував на засланні у Туруханському краї. У 1918 р. член Румчерода й Одеської ради, у 1919 р. командував частинами Червоної армії, в одеському підпіллі боровся проти денікінців. У лютому–березні 1920 р. начальник одеської міліції, член президії одеського Губрадпрофу. У 1921 р. очолював одеську профспілку будівельників, але в 1922 р. «вичищений» із профспілок і до 1925 р. працював уповноваженим по лісових розробках Центробкому. Одночасно С. Шах-

на допиті в НКВС 15 грудня 1937 р. стверджував, що він знав С. Шварцбарда по підпільній роботі в Одесі періоду денікінської окупації (24 серпня 1919 – 8 лютого 1920 рр.):

«Я Шварцбарда знав як колишнього активного анархіста, який входив до 1921 р. до анархістської федерації. У нього у хаті була конспіративна кімната, де ми збиралися для проведення та обговорення своїх анархістських планів»¹⁷.

Про присутність С. Шварцбарда в Одесі в 1920 р. свідчив на допитах в УНКВС по Одеській області в 1937 р. колишній активний одеський анархіст І. Шорник-Супорник:

«Шварцбард знав мене ще з 1920 р. по спільній анархістській діяльності в Одесі»¹⁸.

У звіті ВУНК за 1920 р. С. Шахворостову (у документі «Шахворостов») приписувалося створення «бандитської групи анархістів-експропріаторів», що проводили в Одесі грабежі, використовуючи «липові» міліцейські ордери на обшуки. Цікаво, що провокація, в якій на роль «офірного цапа» було призначено С. Шахворостова, у 1920 р. чекістам не вдалася. Відсидівши в місцевій НК за «справою анархо-бандитів» кілька місяців, він був звільнений і реабілітований¹⁹.

Отже, С. Шварцбард виїхав з Одеси не в 1919 р. і не на початку 1920 р., як твердять чи не всі дослідники його діяльності, а вже після того, як у місті було встановлено радвладу. Але яким чином він зміг самостійно вибратися з Південної Пальмири й дістатися Франції? У 1920 р. червона Одеса була блокована флотом Антанти, із місцевого порту у відкрите море не вийшло жодного судна. Румунський кордон щільно перекрили румунські війська, що не пропускали жодних «біженців». У середині 1920 р. С. Шварцбард міг вибратися до Франції тільки через лінію фронту, яку утримували проти Червоної армії війська Польщі й УНР. Але цей склад-

воростов — секретар і скарбник Федерації анархістів Одеси. Вочевидь, володів інформацією про місцевих активістів анархістського руху.

¹⁷ Державний архів Одеської області (*дали* – ДАОО), ф. Р-8065, оп. 2, спр. 1187, арк. 28 (колишня справа С. Шахворостова ГДА СБ України, м. Одеса, № 25377-п).

¹⁸ Там само, арк. 35.

¹⁹ Отчёт Центрального управления чрезвычайных комиссий при Совнарком Украины за 1920 год // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1994. – № 1. – С. 16.

ний і небезпечний шлях навряд чи був можливий без допомоги більшовицьких спецслужб. Історик С. Литвин вважає, що С. Шварцбард у 1920–1926 рр. жив у Парижі «як законсервований агент спеціального призначення»²⁰.

25 травня 1926 р. у самому центрі Парижа С. Шварцбард застрелив голову УНР в екзилі Симона Петлюру і на місці злочину здався французькій поліції. Слідство почалося 2 червня 1926 р. і було проведене поверхово, а судовий процес розпочався тільки 18 жовтня наступного року. Спритні адвокати за допомогою структур ОДПУ СРСР переконали присяжних, що вбивця був месником-одинаком за єврейські погроми в Україні протягом 1918–1920 рр., нібито організовані С. Петлюрою. Відтак на гучному процесі судили не вбивцю С. Шварцбарда, а його жертву — Симона Петлюру, якого зробили відповідальним за всі погроми часів громадянської війни в Україні.

У безпрецедентному рішенні від 27 жовтня 1927 р. суд району Ассіз у Парижі виправдав С. Шварцбарда, ухваливши, що він помстився С. Петлюрі за жертви погромів. Суд визнав провину С. Петлюри в геноциді євреїв, зобов'язавши його родину відшкодувати судові витрати. Виправдавши і звільнивши з-під варті С. Шварцбарда, суд, тим самим, встановив, що злочини С. Петлюри такі тяжкі та численні, що він заслуговував на страту.

Проте паризький суд залишив поза увагою деякі «темні плями» в біографії С. Шварцбарда — поїздку до Одеси під час революції, його участь у структурах радянської влади і Червоній армії, коло друзів і знайомих, серед яких були не тільки ідейні анархісти та комуністи, але й радянські агенти та провокатори. Таким чином, інформація щодо причетності С. Шварцбарда у 1917–1919 рр. до радянських владних, військових і каральних структур була судом проігнорована, жодним чином не вплинувши на його рішення.

У Парижі С. Шварцбард товаришував із лідерами анархізму Східної Європи: Н. Махном, П. Аршиновим (Маріним), Воліним (В. Ейхенбаумом), С. Флешиним. Вдова Н. Махна Галина Кузьменко у 1960-х рр. розповіла про факт знайомства її чоловіка зі С. Шварцбардом, який у Парижі «входив до єврейської анархістської групи». Зокрема, він звертався до Н. Махна по «товариську пораду» із приводу замаху на С. Петлюру, без запрошення прихо-

²⁰ Литвин С. Суд історії. Симон Петлюра і петлюріана. – С. 499.

див до нього, розпитував про головного отамана військ УНР, погрожував, що вб'є його за погроми. Г. Кузьменко твердила, що Н. Махно забороняв С. Шварцбардові стріляти в С. Петлюру. Водночас вона заявляла, що їй «поцастило» працювати секретарем Союзу українських громадян у Франції²¹. Французький історик С. Гаске знайшов в архівах спецслужби Франції згадку, що С. Шварцбард був якимось чином пов'язаний із цим союзом, який був створений при допомозі уряду радянської України з метою «більшовизувати» українських емігрантів²².

Компетентні служби Франції стежили за «підозрілим» С. Шварцбардом, зафіксувавши його зв'язки із заснованим 1925 р. прокомуністичним Союзом українських громадян у Франції. Німецька розвідка під час процесу С. Шварцбарда повідомила французьких колег, що вбивство С. Петлюри сталося за вказівкою одного з лідерів вказаного союзу А. Галіпа, що ця організація є кублом «радянських агентів і шпигунів», що секретар союзу Дзіковський був співучасником вбивства С. Петлюри. У 1927 р. французький уряд вислав із країни А. Галіпа як «політично неблагонадійного», вважаючи організацію під назвою Союз українських громадян у Франції радянською агентурною мережею.

У Парижі був налагоджений зв'язок С. Шварцбарда з радянським резидентом М. Володіним, який подавав себе як анархіста і прибув до Франції у січні 1926 р. із Чехословаччини. М. Шаповал твердив, що М. Володін і С. Шварцбард постійно стежили за С. Петлюрою, що М. Володін був зі С. Шварцбардом за декілька хвилин до вбивства. Про причетність М. Володіна до радянської розвідки заявив і його знайомий Е. Добковський, який виклав свої звинувачення у 20-сторінковій заяві до паризького суду. Співробітник КДБ П. Дерябін, який у 1950-х рр. утік на Захід, у сенатській комісії США стверджував, що вбивство С. Петлюри було сплановане радянською розвідкою — зокрема спецагентом, колишнім есе-ром-максималістом М. Вороніним (він же Володін)²³.

Після закінчення Першої світової війни Франція перетворилася на одну з найбільш потужних держав світу. Тож не дивно, що вже з 1920 р. вона стала головною мішенню радянських органів:

²¹ Див.: Яланський В, Верьовка Л. Нестор і Галина. Розповідають фотокартки – К.: Гуляй-Поле, 1999. – С. 448–450.

²² Див.: Литвин С. Суд історії. Симон Петлюра і петлюріана. – С. 500.

²³ Там само. – С. 501–503, 506; Дерябін А., Дерябін П. Стражи Кремля. От «охранки» до 9-го управління КГБ. – М., 2000. – С. 67.

ВНК–ОДПУ, ГРУ, розвідки Комінтерну. Глибока конспірація та ізоляція агентурної мережі, а також недосконалість французького законодавства щодо покарання за допомогу іноземній розвідці рятували радянських агентів у цій країні від провалу. На початку 1927 р. військова контррозвідка Франції ліквідувала одну з ланок радянської шпигунської мережі. Тоді було заарештовано понад 100 агентів та їхніх місцевих пособників. Але це була лише верхівка агентурного айсберга.

Ще в 1919 р. до Франції прибув нелегал ВНК Я. Рудник, що створив першу радянську агентуру в Парижі. Чекіст із 1918 р., член колегії петроградської НК, на початку 1919 р. Я. Рудник опинився в одеському підпіллі. Імовірно, саме тут він міг зустрітися зі С. Шварцбардом. У квітні 1919 р. разом із демобілізованими французькими солдатами він відплив з Одеси у Францію. У 1920 р. повернувся, працював у Комінтерні, а у лютому 1921 р. як агент-нелегал знову опинився у Франції.

На початку 1920-х рр. до Парижа вирушив черговий революційний «одеський десант». У столиці Франції зібралася така собі чекістська «мала Одеса» — ветерани одеського підпілля 1918–1919 рр. С. Шварцбард не міг не спілкуватися із чекістами-«земляками», з якими пройшов революцію та підпілля — О. Абрамовичем²⁴, С. Урицьким, І. Улановським, В. Дьогтем²⁵, С. Соколовською²⁶.

²⁴ *Олександр Абрамович* («Альбрехт», «Залевський») народився під Одесою, але всю юність провів у цьому приморському місті, закінчив місцеву гімназію, вступив до Новоросійського університету, проте згодом потрапив до місцевої каторжної в'язниці. О. Абрамович зміг утекти, опинився у Швейцарії, де працював годинником. Після Лютневої революції 1917 р. повернувся до Одеси, став головою солдатського комітету, членом президії Румчероду, одеського комітету більшовиків і ревкому, що готував у місті повстання та формував загони Червоної гвардії. На початку 1919 р. як радянський резидент брав участь у революції в Німеччині, а у серпні 1919 р. переїхав до Франції, де сприяв створенню Комуністичної партії Франції та організував перші ланки Комінтерну, ставши (разом із С. Соколовською, В. Дьогтем, І. Степановим) членом французької делегації Західноєвропейського секретаріату III Інтернаціоналу. У 1921 р. О. Абрамович був заарештований у Франції як шпигун.

²⁵ *Володимир (Вольф) Дьоготь* — робітник з одеської Молдаванки, у 1905 р., під час єврейського погрому в Одесі, керував загоном самооборони, брав участь у революційних виступах, у 1907 р. емігрував у Францію. У 1917 р. повернувся до Одеси, керував загонами Червоної гвардії,

У 1921 р. у Франції працював представник Комінтерну болгарин Стоян Мінев (він же Лебедев, Степанов). У Парижі С. Шварцбард підтримував зв'язки з кількома болгарами, серед них був і вільний соціаліст та приятель Н. Махна — М. Чорбаджиев (Йосиф Сінто)²⁷, а також з одеськими анархістами. Радянська влада в 1920-х рр. офіційно не забороняла анархістські організації, визнаючи їх революційні заслуги у боротьбі проти царату й білогвардійщини. Проте будь-які прояви анархістського руху у СРСР придушувалися. Серед одеських анархістів не було єдності стосовно оцінки радянської влади. Частина їх — «позитивісти» («радянські анархісти») та анархісти, що приєдналися до них, здебільшого реемігранти (такі, як С. Шварцбард) — намагалися дотримуватися тактики «єдності революційного фронту». Вони були налаштовані на конструктивне співробітництво із владою. Інші намагалися замаскувати антибільшовицьке «політичне обличчя» за допомогою невизначеності програмних положень і «м'якої» критики окремих дій влади. Частина одеських анархістів не приховувала опозиційного ставлення до більшовицького режиму, декларуючи наміри вести з ним боротьбу.

Після хвилі репресій грудня 1920 – травня 1921 рр. одеські анархісти почали відновлювати свої організації. У 1922–1923 рр. в Одесі було створено групи політемігрантів-анархістів Бессарабії, політемігрантів-анархістів Галичини, політемігрантів-анархістів Болгарії, політемігрантів-анархістів-терористів з Італії. Анархісти Одеси посилили свій вплив за рахунок прибулих із Харкова й Петрограда активістів, які не мали можливості діяти у своїх містах²⁸. У 1923 р. радянська влада дещо пом'якшила ставлення

став членом колегії Одеської ради, наступного року брав участь у підпільній Іноземній колегії, був агентом розвідки Комінтерну (див.: *Вольтон Т.* КГБ во Франции. – М., 1993; *Демин В.* От Ивана Грозного до Владимира Путина: Деятельность российских спецслужб по обеспечению экономической безопасности страны // *Безопасность. Достоверность. Информативность* (Санкт-Петербург). – 2004. – № 1. – С. 11–13; *Серов Е., Волгин В.* Тайны военной разведки. 1918–1945 гг. // *Армия* (Москва). – 1995. – № 19. – С. 47–49).

²⁶ *Софія Соколовська* («Єлена») у 1918–1919 рр. керувала підпільною одеською Іноземною колегією, була секретарем одеського комітету більшовиків, потім резидентом розвідки Комінтерну у Франції.

²⁷ ГДА СБ України, м. Одеса, ф. ПД.1633-п, арк. 11–15.

²⁸ ДАОО, ф. Р-3, оп. 1, спр. 884, арк. 15; спр. 1328, арк. 27–31.

до анархістів. Можливо, більшовики планували використати анархістський «таран» для розпалення революції у Західній Європі.

Із грудня 1922 р. одеські анархісти налагодили зв'язок із Німеччиною, де Комінтерн готував нову соціалістичну революцію, а саме із секретаріатом Всесвітнього з'їзду анархістів-синдикалістів. Вони брали участь у грудневому 1922 р. Конгресі анархістів-синдикалістів у Берліні. Зв'язки налагоджувалися також із Чорним Хрестом допомоги анархістам-політв'язням. Одеські анархісти були запрошені на з'їзд анархо-синдикалістів, що проходив у Німеччині в 1923 р. Вони звернулися до влади видати візи на виїзд за кордон «для революційної роботи з розхитування європейських буржуазних держав». У закритому листі секретаря Одеського губкому КП(б)У секретареві ЦК КП(б)У Е. Квірінгу повідомлялося, що 15 одеських анархістів одержали від губкому дозвіл на виїзд за кордон²⁹.

Зі свідчень заарештованого НКВС у 1938 р. одеського анархіста І. Рабиновича можна довідатися, що 1923 р. в місті була створена підпільна анархістська група (чекісти вважали, що вона існувала до 1933 р.) у складі С. Шахворостова, Г. Борзенка-Москаленка, Б. Меккеля, Л. Рабиновича, А. Вулиса, І. Шорника-Супорника, П. Бідного та інших, усього 18 членів. Ця організація, в яку входили давні знайомі С. Шварцбарда, мала зв'язок із моряками Чорноморського торговельного флоту, робітниками одеського судноремонтного заводу «Марті»³⁰. У 1923 р. лідер групи — помічник капітана Чорноморського флоту Г. Борзенко-Москаленко (анархіст із 1906 р.) — налагодив зв'язок одеських анархістів з німецькими однодумцями через ще одного колишнього одеського анархіста — радянського резидента в Німеччині І. Улановського (Буланова), що тоді вів підпільну роботу в портовому Гамбурзі. У матеріалах справи вказувалося, що в 1932 р. анархісти цієї групи «виготовили випуск контрреволюційних листівок анархістської спрямованості, організували збори»³¹. Одеські анархісти прагнули продовження «шаленої юності» і були готові піти на співпрацю з радянськими спецслужбами аби роздмухати полум'я «світової революції».

На початку 1924 р. ДПУ ще фіксує в Одесі організовані анархістські групи кількістю до 135 членів на чолі з Д. Хаскіним.

²⁹ ДАОО, ф. Р-3, оп. 1, спр. 585, арк. 80–85.

³⁰ ГДА СБ України, м. Одеса, ф. ПД.16330п, арк. 11–15.

³¹ Там само, арк. 17.

Проте незабаром на одеських анархістів знову розпочалося чекістське полювання. Так, було засуджено до страти організатора анархістського підпілля в Одесі у 1918–1919 рр. С. Зехцера, потрапив за ґрати І. Шорник-Супорник. У 1928 р. на підпільній конференції одеське ДПУ заарештувало 18 анархістів, серед них — відомі ще із часів боротьби проти царату А. Вайнштейн, А. Вулис, Л. і А. Рабиновичі, Б. Тубісман та ін.³²

У 1929 р. у містах УСРР відзначаються спроби нелегально поширити надрукований у Франції текст «Платформи» П. Аршинова і Н. Махна та організувати «всеросійський» Союз робітників-анархістів. Улітку того року анархіст-аршиновець Давид Скиталець-Едткін (у 1911 р. — активіст одеського Союзу чорноморських моряків) за дорученням творців Союзу робітників-анархістів таємно відвідав Одесу, де йому вдалося встановити зв'язок з моряками Чорноморського флоту. Через них радянські анархісти намагалися відновити зв'язки з однодумцями в еміграції й налагодити доставку у СРСР паризького журналу «Дело труда» (редактори П. Аршинов і Н. Махно). У тому ж таки 1929 р. Союз робітників-анархістів був ліквідований ДПУ УСРР.

Але ще у 1933 р. за анархізм в Одесі були заарештовані І. Рабинович, П. Борисевич-Волін, М. Канівський, П. Силевич, Г. Габазало. Анархізм набував популярності на тлі масового невдоволення насильницькою колективізацією, погіршенням життєвого рівня трудящих, голоду в містах і селах. Із поверненням раніше засуджених активістів із заслання діяльність анархістів у ряді міст УСРР активізувалася.

Після виправдання С. Шварцбарда французьким судом він ще якийсь час продовжував жити у Франції, де працював простим службовцем страхової компанії і дописував для «Єврейської енциклопедії», яку видавав у Берліні ідейний анархіст Яків-Меїр Залкінд. Але восени 1936 р. С. Шварцбард несподівано з'явився в Одесі. На допитах у НКВС у середині 1937 р. С. Шахворостов вказав, що С. Шварцбард разом із дружиною приїздив до Одеси з Парижу як турист, «на екскурсію». Тут виникає риторичне питання. Звідки у звичайного страхового агента, що не мав інших джерел фінансування крім платні і невеликих письменницьких гонорарів, взялися гроші на далеку мандрівку?.. В Одесі С. Шварцбард навідався до

³² Савченко В. Анархистское подполье в Одессе в 20-е – 30-е гг. XX в. // Юго-Запад. Одессика. – 2009. – № 7. – С. 130.

родичів Хаїтів. На зустрічі, що була організована на квартирі В. Хаїта, були присутні (за свідченнями С. Шахворостова та І. Шорника-Супорника) «старі анархісти», тобто вони самі, хазяїн пошканиння та декілька «невідомих жінок»³³.

Друга зустріч друзів і таємничого «туриста»-терориста відбулася в найкращому одеському готелі «Лондонський», де зупинилося подружжя Шварцбардів. Слід зауважити, що всі відвідувачі цього закладу фіксувалися компетентними органами. Звісно, прибуття до Одеси у період гучних сталінських процесів над «троцькістськими вбивцями» відомого терориста мало викликати підвищену увагу органів держбезпеки, у тому числі із фіксацією всіх розмов. Як С. Шварцбард, так і С. Шахворостов про це здогадувалися, але все ж таки пішли на «таємну» зустріч у чекістську «блат-хату»³⁴.

Чекісти не взяли на віру твердження С. Шахворостова, що на тій зустрічі С. Шварцбард розповідав йому тільки

«[...] як він убив Петлюру, що він відійшов від анархізму і зараз є націоналістом [...] він збирається надрукувати книгу про єврейські погроми та вбивство Петлюри на їдиш [...] розмов про анархізм не було»³⁵.

Але розмови про анархізм, вочевидь, були, про що на допитах вказував І. Шорник-Супорник. Він стверджував, що С. Шварцбард мав контакти з В. Хаїтом і прибув до Одеси «з метою відновлення анархістських зв'язків». За словами Ізраїля Шорника-Супорника, у 1936 р. в Одесі активувалася діяльність групи «старих анархістів», до якої входили Д. Хасін, А. Вулис, Л. Рабинович, В. Лідер-Ліберт, С. Шахворостов, В. Хаїт. Останній, Веніамін (Бенямін) Хаїт — родич С. Шварцбарда. Із допитів 1937 р. відомо, що він, «кравець-надомник, голова спілки шевців», анархіст із 1907 р. «в останній час бував у Франції й Угорщині». Неважко здогадатися, що тоді подібні поїздки до європейських країн практикувалися під наглядом ОДПУ–НКВС³⁶.

Після візиту С. Шварцбарда в Одесі розпочалися масові арешти колишніх анархістів. У 1937 р. за анархістську агітацію і створення в місті анархістського підпілля були схоплені «друзі» С. Шварц-

барда: постачальник одеського порту С. Шахворостов, І. Шорник-Супорник, Д. Хасін, кравці В. Хаїт і Гейцман, безробітний болгарин Ж. Грозев, робітник П. Бідний, службовець соцзабезу І. Носилевич, художник Фрайнданд. Якщо С. Шахворостов не вказав на спільників і не визнав себе винним (був розстріляний у грудні 1937 р.), то І. Шорник-Супорник і Д. Хасін заявили, що приблизно з 1933 р. в Одесі почалося відродження анархістського підпілля, в якому брали участь С. Шахворостов, А. Вулис (анархіст із 1907 р., реемігрант із США у 1917 р., арештовувався у 1928 р.), брати І. і Л. Рабиновичі, В. Хаїт, В. Лідер-Ліберт, Е. Босіна, П. Бідний, Ж. Грозев, І. Носилевич, Гейцман, Фрайнданд.

Заслуговує на увагу також інша розробка одеського НКВС, а саме «справа Вольфа Лідера-Ліберта» — на 1937 р. звичайного артільного чорнороба, анархіста з 1907 р., який був заарештований у той же час, що й С. Шахворостов та І. Шорник-Супорник і проходив по справі «контрреволюційного анархістського підпілля в Одесі». В. Лідера-Ліберта вже заарештовували в 1929 р., і належав він до тієї ж групи анархістів-реемігрантів (повернувся із США, де перебував протягом 1907–1917 рр.), що склалася в Одесі восени 1917 р. Цікаво, що його родич, француз за походженням і громадянством, П'єр Плоссе у 1925 р. раптом перебрався із Франції до СРСР і переховувався на квартирі В. Лідера-Ліберта в Одесі. Тут він і працював у 1925–1928 рр. звичайним теслею на заводі «Марти», де в 1924 р. ще існувала анархістська група. У 1928 р. П. Плоссе повернувся до Франції, де прожив до 1933 р. Із 1933 р. він знову у СРСР, отримав роботу в Києві, тут і жив до арешту В. Лідера-Ліберта. Причому, останнього чекісти звинувачували саме в «нелегальних» зустрічах із П. Плоссе протягом 1934 р., коли той, вочевидь без погодження з «органами», відвідував Одесу³⁷.

Вірогідно, П. Плоссе був радянським агентом у Франції, і у зв'язку із черговим провалом резидентури С. Урицького (1924 р.) переховувався у СРСР. У середині 1927 р. у Франції стався черговий розгром радянської агентурної структури з масштабними арештами. Це викликало гострий брак відповідних кадрів. У 1928 р. П. Стучевському вдалося відродити агентурну мережу. Наступний провал резидентури відбувся 1933 р., коли П. Плоссе знову опинився у СРСР. Французькій контррозвідки згодом вдалося викрити понад 250 агентів мережі П. Стучевського.

³⁷ ДАОО, ф. Р.8065, оп. 2, спр. 11704, арк. 26–28.

³³ ДАОО, ф. Р-8065, оп. 2, спр. 1187, арк. 22.

³⁴ *Блат-хата* — явочна квартира, що її чекісти використовували для зустрічей із таємними агентами (інколи так називали готельні номери, прослуховувані органами держбезпеки).

³⁵ ДАОО, ф. Р-8065, оп. 2, спр. 1187, арк. 31.

³⁶ Савченко В. Вказ. праця. — С. 74, 82.

Викликає подив утаємниченість особи політемігранта француза П. Плоссе. У справі немає жодних згадок ані про його соціальний стан, ані про те, чим він займався у Франції, ким працював у Києві, які були стосунки П. Плоссе з радянськими органами держбезпеки? Слідчих цікавило тільки те, чому В. Лідер-Ліберт приховав факт «нелегальної» зустрічі із родичем у 1934 р.

Під час допитів С. Шахворостова слідчі не цікавилися діяльністю С. Шварцбарда у Франції і завданням, з яким він навідувався до СРСР. Їм ішлося тільки про коло знайомих анархістів С. Шахворостова і С. Шварцбарда в Одесі, та причини, з яких С. Шахворостов приховав одеські зустрічі зі С. Шварцбардом. Цікаво, що арешти осіб, які спілкувалися з «підозрілими іноземцями» відбулися у випадку з В. Лідером-Лібертом двома роками потому, а із С. Шахворостовим — через рік.

Таким чином, співробітники НКВС в Одесі сфабрикували справу «Анархістської підпільної організації», за якою проходили старший помічник капітана Чорноморського пароплавання Г. Борзенко-Москаленко (анархіст із 1906 р.), В. Іоселевич (анархіст із 1906 р.), безробітний І. Рабинович (анархіст із 1908 р.), робітник Л. Польовий (анархіст із 1917 р.), викладач музики А. Покровський (анархіст із 1917 р.), бухгалтер П. Борисевич-Волін (анархіст із 1918 р.), економіст Г. Жостовт (анархіст із 1924 р.), інженер О. Куперженський, С. Марков, робітник М. Канівський, П. Силевич, Г. Габазало, технік І. Ракузо тощо³⁸. Тоді ж в Одесі чекісти «викрили» «анархо-махновське підпілля», учасниками якого були відповідальні працівники, члени КП(б)У, у тому числі й директор одеського заводу імені Жовтневої революції І. Бобраков (у 1919 р. — начальник артилерійського постачання армії Н. Махна).

Залишається загадкою — для чого ж С. Шварцбард навідувався до Одеси? Тим більше, що, як виглядає, навряд чи він мандрував власним коштом, а дозвіл на відвідини у 1936 р. СРСР колишньому терористові радянські органи держбезпеки видали саме у рік початку гучних сталінських процесів над «троцькістськими терористами». Приїзд до Одеси «славетного месника», як про нього із захопленням писали у 1926–1927 рр. радянські газети, цього разу пройшов непомітно. Але зрозуміло, що для чогось він був потрібен НКВС. Чи не для «відлову» колишніх друзів-анархістів? Адже саме 1936 р. через активну участь анархістів у революції в

Іспанії та у зв'язку з «терористичними процесами» у Москві вони знову почали непокоїти владу. Тим більше, це була типова практика НК–ДПУ–НКВС. Так, ще на початку 1920-х рр. Я. Рудник, як радянський агент у Франції, отримав інформацію про діяльність есерів у Москві, що дозволило підготувати гучний процес над лідерами есерівської партії (1922 р.).

У 1937 р. С. Шварцбард їде спочатку до США, а у вересні того року вирушає у далеку мандрівку до Південно-Африканського Союзу (нині Південно-Африканська Республіка) у пошуках матеріалів для нового видання «Encyclopedia Judaica». Проте вже 3 березня 1938 р. він помирає від серцевого нападу у Кейптауні. У той самий час в Одесі НКВС знешкоджує останніх анархістів, що були заарештовані під приводом таємної зустрічі зі С. Шварцбардом.

*Тамара Вронська
(Київ)*

Сталінська гендерна політика у добу «Великого терору» (1937–1938 рр.)

Vronska T. Stalin's gender politics during the «Great Terror» (1937–1938).

Based on the unknown documents of Politburo of Central Committee of All-Russian Communist Party of Bolsheviks as well as of former Soviet security services, the author investigated the repressions against women, children and old men in 1937–1938.

Більшовицька модель державного терору явила світу чимало прикладів аморальності та антигуманності. Серед них найганебнішими були репресії проти жінок, дітей та людей похилого віку за належність до родин «ворогів народу». За своєю жорстокістю пік цієї варварської вендети припадає на роки «Великого терору», коли після розправ із чоловіками до таборів ГУЛАГ, у заслання чи на виселення відправили більшість дружин. У такий спосіб Й. Сталін та його оточення продемонстрували своєрідну гендерну

³⁸ ДАОО, ф. Р-9, оп. 1, спр. 57 а, арк. 124.